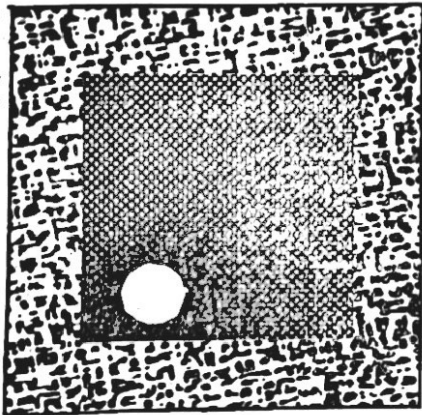

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ,

*доктор філософських наук,
зав. відділом Інституту філософії
АН УРСР*

ЛЮДСЬКА ТРАГЕДІЯ

*До 160-річчя
від дня народження
Ф. М. Достоевського*

«Людською комедією» Бальзак назвав цикл своїх романів на противагу «Божественній комедії» Данте. Універсальна картина буття набула житейськи людських вимірів замість космічних, втратила величність і гармонію, стала комедією вже не в дантівському розумінні, а в сучасному (для Данте цей термін означав просто «середній» жанр, для якого годилася не висока латина, а звичайна рідна мова). Один із перших перекладачів Бальзака на російську мову Федір Михайлович Достоевський розглядав свій творчий доробок як антитезу і «божественній», і «людській» комедії. Можна було б назвати його твори «людською трагедією», бо не було в світовій літературі явища, яке з такою універсальністю відобразило б і трагізм пскори, і трагізм протесту в антагоністичному суспільстві.

Чи стала творчість Достоевського для цілої епохи тим, чим для віків був Данте? Важко сказати тут «так» чи «ні», знайти якоесь однозначне формулювання. Достоевський прагнув бути вичерпно зрозумілий сучасникам, він жив сьогоденням, був і письменником, і журналістом, схвильовано і поспішно пропагував свої філософські, етичні, політичні ідеї, мав друзів і ворогів в політичних і культурних таборах і групуваннях. І не можна навіть «з погляду вічності» абстрагуватись від того, що Достоевський друкувався у Каткова, радився з Победоносцевим, дзрував антинародницький роман «Біси» майбутньому імператору Олександрові III. Однак і у безсмертному творі Данте чуються відгуки війни гвельфів проти гібеллінів, сподівань на імператора Генріха VII тощо, та справжня значущість «Божественної комедії» виходить далеко за межі конкретної тогочасної реальності.

Достоевському, судилося довге життя в світовій культурі саме тому, що художня сила і філософський зміст його творів незрівнянно переважають зроблені ним помилки. Сказати б, вічне життя в культурі. Ця фраза небезпечна — адже вона навіює асоціації з вічними проблемами і вічними відповідями. Що ж, існують і такі людські проблеми, які можуть зникнути лише із самим людством. Такою є центральна філософська проблема боріння людського духу з незалежними від нього обставинами, проблема «свідомості і буття», яка в певному своєму ракурсі не давала спокою і інтелектові Достоевського. Такі проблеми мають і свої правильні матеріалістичні розв'язання. І все ж таки вони постають знову і знову, в новому конкретно-історичному матеріалі, і годі сподіватися абстрактно-правильну відповідь механічно застосувати в будь-якій обстановці.

Як і кожне велике культурне явище, Достоевський-художник невіддільний від Достоевського-мислителя.

ля. Для читача, який не сприймає ходу ідей письменника, просто не існує його творів. Вони геніальні не всупереч світоглядів їхнього автора, а завдяки глибині і всеосяжності авторського світорозуміння. Саме світоглядна концепція умовляє ту художню особливість романів Достоевського, яку М. М. Бахтін охарактеризував терміном «поліфонія». І провини Достоевського перед громадськістю його часу, і його здатність торкнутися поглядом художника найбільш болючих нервів суспільного буття завдячують сильним і слабким сторонам його універсальної концепції, про яку написано так багато і переконливо і яку ще можна бачити в новому і новому світі.

Говорячи про сильні і слабкі сторони філософії Достоевського, найпростіше послатися на суперечливість його світогляду. Банальні «з одного боку», з «другого боку» нічого, однак, не пояснюють. Вони показують лише, чим автор характеризує в Достоевському вдоволений і чим невдоволений. Суперечностей не вдається поки що уникнути навіть в основах математики, науки куди вже якої точно. Якби ми із доробку Достоевського усунули те, що нас сьогодні не влаштовує, і залишили те, що вважаємо цінним, його творча слащина стала б справді кричущо суперечлива. Достоевський — аж ніяк не еkleктик, і слабкі сторони його світогляду є продовженням його сильних сторін.

Філософські ідеї Достоевського не тільки надихали його художні шукання — вони втілювалися і в відвертій і прямій публіцистиці, нерідко відштовхуючи читача своєю підозрілою схожістю з офіційною доктриною самодержавства. А проте слід віддати належне сучасникам великого російського письменника: ця схожість майже нікого не обманювала. Залишаючись чужим лівому крилу російської громадськості, Достоевський не став справді своїм для поборників «православ'я, самодержавства і народності».

Щоб оцінити його просту і навіть архаїчну в своїй основі схему, зокрема зрозуміти її як антитезу згаданій «триєдиній» офіційній доктрині, слід розглядати її в широкому культурно-історичному контексті, бо позірною простотою тут є наслідком осмислення величезного матеріалу.

Ще в двадцятих роках Б. М. Енгельгардт показав, що в романах Достоевського дія проходить в трьох планах: «грунту», «середовища» і «землі»¹. Більш менш умовно можна виділити теми кожного плану і згрупувати за ними окремі твори. Якою мірою істотна ця класифікація для розуміння світогляду самого письменника, на які культурні джерела вона спирається, стало можливо судити, мабуть, лише в світлі відкриттів істориків культури останніх десятиліть.

Виявилось, що в основі найдавніших світоглядних форм народів індоєвропейського мовного кореня лежить тріада цінностей, в глибоку давнину пов'язаних з певними соціальними верствами: мудрість, істина — чесноти сакральної сфери суспільства, відвага, мужність, честь — чесноти воїнів, чесноти трудових верств символізувалися плодovitістю, множинністю, благополуччям. Може, ця стародавня схема і загубилася б, якби не лягла вона на ще архаїчнішу і універсальнішу ідею трієстої структури Всесвіту. У міфології багатьох народів, у тому числі і в Біблії, світ як упорядковане ціле, як Космос на протязі Хаосу мислився розчленованим на вищу, середню і нижню частини і символізувався Світовим деревом («дерево життя посеред раю»), Світовою горою або Світовим стовпом. Така структура Космосу і в «Божественній комедії» Данте: середній світ — чистилище — зображено у вигляді (світової) гори, низ якої переходить у пекло, а верх — рай. Соціальні цінності у відповідності з надзвичайно живучими традиціями укладались у вертикальну ієрархію.

Античність трансформувала давню тріаду на єдність істини, добра і краси (у Данте — мудрості, честі і любові відповідно). Було в античності й інше, римське, суто юридичне усвідомлення трієстої ієрархії чеснот. «Три речі ми маємо: свободу, громадянство, сім'ю» — так визначали структуру своїх цінностей громадяни вічного міста. Звідси бере початок велична формула революції — «свобода, рівність, братерство». І замість свободи як вищої духовної цінності ідеологи російського царизму висувають православ'я, замість рівності — самодержавство, а місце заклик до братерства як норми міжособистісних стосунків посідає лицемірне гасло «народності». Гасло суто антиінтелектуального політичного змсту, що мало виправдати «від імені і за дорученням народу» придушення шукань передової інтелігенції, надати самодержавній системі патріархального «сімейного» вигляду.

У зіставленні з ідеалами Великої французької буржуазної революції, з одного боку, і російського самодержавства — жандарма Європи, з другого, а також на фоні найширшої світової культурної традиції слід розглядати «грунт, середовище і землю» Достоевського.

Грунтом («почвою») як для молодого Достоевського-петрашевця, так і для автора «Братів Карамазових» залишались моральні і культурні цінності, що їхнім носієм є трудовий народ. Тут пролягає чітка і виразна лінія вододілу, що розмежує Достоевського і проповідників офіційної доктрини, об'єднує пись-

¹ Див. Б. М. Енгельгардт. Идеологический роман Достоевского. — В зб. Ф. М. Достоевский. Статьи и материалы. Сборник II, М.—Л., 1924. М. Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979, стор. 28.

менника з табором революційної демократії. Бо через все життя проніс він пекучу скорботу за долю трудових «низів», повагу до спалюваної людини праці, невпинно викривав мерзоту сучасного йому суспільного буття на противагу «охоронникам»-консерваторам, що намагалися заглушити гостроту критики Достоевського криками про «здоров'я російського суспільства».

Особливу увагу Достоевського привертає місто дев'ятнадцятого століття, передусім «серединний Петербург», нетрі, смітник цивілізації, що ламає і спотворює «маленьку людину», позбавляючи її не лише матеріальних засобів існування, а й людських чеснот. Чи в запалі боротьби проти самодержавно-бюрократичного укладу життя, проти наступу буржуазних принципів соціального устрою не ідеалізував Достоевський старовину «народних устоїв» в душі слов'янофілів? Чи бачив він реальне життя за стінами злиднених селянських хат, де ночами на брудному шматті камінним сном після важкої роботи покотом спали мужицькі сім'ї? Чи чув він крики жінок, яких мордували зневажені життям чоловіки, щоб хоч кось утвердитись у нещадному світі? Чи бачив п'яні криваві бійки, чи усвідомлював, що селянське православі'я на добру половину складається з безпросвітно темних забобонів, деформованих пережитків язичництва, давно позбавлених будь-якого сенсу?

Можна твердо сказати: хто, як не Достоевський, бачив ясно і виразно не тільки матеріальні, а й духовні злидні пригноблених класів. Жодної сусальності немає в етнографічно точному описі буденності всіх соціальних прошарків, який залишив нам Достоевський. І разом з тим він вчить і сьогодні глибокого, непідробного демократизму, бо вірить, що прості і необхідні для самого існування суспільства людські етичні норми найбільш живучими залишаються в трудовому середовищі. І найстрашнішим їхнім ворогом, найнещаднішим всепроникним руйнівником стає влада грошей, буржуазний життєвий уклад з його нестримним егоїзмом.

Другий план і другий рівень аналізу соціального буття, що, може, відповідав би «середньому світові», Достоевський називає «середовищем». До середовища відносять все те в економічному, політичному, духовному житті, що можна розглядати як механіку причин і наслідків, всі ті зовнішні обставини, що тиснуть на людину, направляють хід її життя на чужими силами визначені стежини, формують її моральність. Настійні підкреслювання письменником того, що обставини, середовище, передусім обставини економічні, не можуть бути всеперемагаючим і всеильним чинником формування людини, нерідко створюють враження, ніби Достоевський заперечує силу обставин. Нічого подібного. І Раскольников, і Соня Мармеладову, і інших трагічних персонажів зробили саме обставини, що письменник показує цілком виразно. Справа не в тому, формують обставини людину чи ні — Достоевський на віки показав прийдешнім поколінням, як вони формували і деформували людину за умов російського самодержавства. І тут він не був апологетом і охоронником ідеї самодержавства — бажав він того чи ні, Достоевський став одним із найнебезпечніших критиків тогочасного «середовища». Справа в тому, що середовище не може ні пояснити, ні виправдати факт падіння людини. І якби механіка причинних впливів від середовища на людину була всевладною, не було б ні злочину, ні моральності, ні відповідальності. Не було б можливості «відновлення загиблої людини», без якого життя не залишало б жодної надії на майбутнє людства.

І тут починається третій, вищий план і вимір буття. Тут починається власне Достоевський.

Сам Достоевський пов'язував цей план, цей рівень життя і рівень мистецького аналізу з ідеєю православ'я. Звичайно, цензурні міркування не відігравали ніякої ролі — Достоевський був щирий із собою. І все ж політична мімікрія тут наявна. Так, у відповідності із своїми політичними установками Достоевський думав про себе і свої погляди. А щоб зрозуміти, чим вони були насправді, забудемо на мить про його утопічний монархізм і утопічне православ'я.

Слова «божа правда, земний закон» звучать у Достоевського як синоніми. І вищий ранг буття не дарма названий ним «землею». Це не якийсь небесний чертог, а земне буття, проте не безглузда суєта повсякдення, жорстке і жорстоке буття-побут, а земне життя, осяяне радістю, любов'ю, смыслом. І смисл цей суттю своєю має свободу.

Буття як радість свободи для Достоевського є та прийдешня реальність, про яку він мріяв ще революціонером-петрашевцем і для якої працював важко і невтомно все життя. Суть цього ідеалу ясніше видно, якщо взяти до уваги місце, відведене йому Достоевським серед інших визвольних ідеалів. У знаменитій статті «Три ідеї», вміщеній у січневому випуску «Щоденника письменника» за 1876 рік, Достоевський виклав суть справи з публіцистичною простотою, знову ж таки трохи затемнивши її історичними паралелями, вартість яких не більше вартості символіки.

Охарактеризовані Достоевським «три ідеї» є ідеї «відновлення загиблої людини», ідеї визволення, що слід мати на увазі і що найлегше забувається за полемічними рядками. Перший шлях визволення людини, за Достоевським, ґрунтується на насильному нав'язуванні людству загальних ідеалів з неминучим прийняттям принципу «мета виправдовує засоби». Другий шлях — шлях національного партикуляризму і егоїзму в боротьбі за ідеали свободи, шлях

роз'єднання народів. Третій шлях, на думку Достоевського, поєднує в собі визволення людини з ліквідацією ворожості і насильства — це шлях свободи, вільного вибору і рішення, особистої відповідальності.

Другий шлях обтяжений тими ж вадами, що й перший, а на додаток ще й посилює ворожнечу між народами. Тому центр полеміки Достоевський переносить на викриття «великого інквізителя», що спалює бога в ім'я самого бога, — найглибші і найщиріші сторінки «Братів Карамазових»; тут кульмінація драми ідей, що розгорталася в усіх творах Достоевського.

Тема суперечливості єдності особистого і недособистого, загальнолюдського хвилювала російське суспільство давно, і давно передові люди Росії висловили своє негативне ставлення до ідеї насильного підкорення мільйонів людських воль бодай в ім'я найвищих цілей. Ще Пушкін писав: «Мы все глядим в Наполеоны: двуногих тварей миллионы для нас орудие одно». Слід нагадати, що для Росії XIX століття Наполеон був майже тим самим, що й Робесп'єр, — завершенням революційного тероризму. У Достоевського ця тема висвітлюється на найширшому культурно-історичному тлі. Найяскравішим і найглибшим представником ідеї перебудови всього суспільного життя на засадах доцільності і запланованої гармонії Достоевський вважає Данте, у якого етична доцільність і завершеність будови Космосу означає і гармонійність його геометрії, і відміряність долі, і відплату кожному за його дії. Причинно відрегульований механізм Всесвіту, подібний до годинникового, світ Лейбніца з доцільністю кожної його деталі, викликає у Достоевського асоціації з понурою комуністичною утопією Етьєна Кабе, з казармами фур'єристів.

Три реальні земні проблеми бачить Достоевський за євангельською, теологічною оболонкою притчі до спокушання Христа. У вільному викладі вони мали б приблизно таке формулювання: 1) Чи принесє визволення людині кардинальна зміна «середовища» і передусім економічних обставин, така зміна, внаслідок якої були б ліквідовані бідність, нестатки, злидні? З погляду «великого інквізителя», з погляду прихильників універсально-історичного насильства — так, оскільки злидні є причина, злочин — наслідок. З погляду Достоевського — ні, оскільки в такому разі зайвим було б саме поняття злочину, аморальності. Людина може і повинна залишатися людиною за будь-яких обставин; людина може скотитися до злочину і без тиску економічної необхідності. Тому «перетворення каменів на хліби» не розв'язує найгостріших проблем людства. 2) Чи приведе до морального прогресу насильство політичне і духовне, чи можна змусити людину бути кращою? З погляду «великого інквізителя» тільки так і може бути здійснене цілеспрямоване поліпшення людини — через «три сили»: чудо, таємниця, заснований на них авторитет. В цьому місці Достоевський критикує авторитаризм майже так, як К. Маркс бюрократію буржуазно-поміщицької держави: «Всезагальний дух бюрократії є таємниця, таїнство... Авторитет є тому принцип її знання, і обоження авторитету є її образ мислення»². З погляду Достоевського прогрес і вдосконалення людини можуть бути лише наслідком самостійних і вільних, нічим не спричинених рішень особистості. 3) Чи можуть і навіть повинні духовні керівники людства, можливо, навіть кращі з людей, взяти на себе владу і відповідальність за слабших, морально недосконалих і нижчих, простих і рядових? З погляду «великого інквізителя» — так, з погляду Достоевського — ні, оскільки це призвело б до розкладу і переродження як влади, так і підвладних.

В центрі уваги письменника-мислителя, таким чином, проблема свободи. Основна ідея його полягає в тому, що визволення, свободу людині не може дати ніхто — свободу і щастя потрібно завоювати, вибороти, пройшовши через нещастя, страждання, неволю. В підготовчих начерках до роману «Злочин і кара» ідея роману викладається в просто-таки пророчих словах: «Немає щастя в комфорті, купується щастя стражданням. Такий закон нашої планети, але ця безпосередня свідомість, що відчувається житейським процесом, є така велика радість, за яку можна заплатити роками страждання. Людина не народжується для щастя. Людина заслуговує своє щастя, і завжди стражданням»³. Щастя, дароване кимось згори безкоштовно і в масовому порядку, є загибель для роду людського. Свобода означає можливість пройти через нещастя, але тільки так можлива справжня радість буття.

Опонент філософії свободи, «великий інквізитор», протиставить цій концепції страшні слова, страшні не тільки своїм цинізмом, а й близькістю до того, що підозрює і сам Достоевський: все, що шукає людина на землі, — це «перед ким схилитися, кому вручити совість і яким чином об'єднатися всім в безсумнівний і згідний мурашник»⁴. Достоевський може протиставити цьому звинуваченню на адресу людства не історичні факти, не науково констатовані закономірності, а віру в людину, переконання в тому, що слабості роду людського можна подолати лише при опорі на краще в людині, на ті людські якості, що їх зберігає і проносить крізь віки тиснення «середовища» трудовий народ.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 272.

³ Ф. М. Достоевский. Сочинения в тридцати томах, т. 7, стор. 154—155.

⁴ Там же, т. 14, стор. 234—235.

Ось таким смислом наділена реальність, реальність не лише фактів, подій, а також і ідеалів, — це і є земля, буття у його вищому вимірі, буття як світ свободи і любові.

Рационалізм спінозистського типу, для якого свобода — не більше, ніж пізнана необхідність, не бачить тягаря свободи, не розуміє її як «здатності приймати рішення з найкращим знанням справи» (Ф. Енгельс). Сам Достоевський убачав несумісність свого погляду з науковим детермінізмом. Нерідко й досі пишуть про те, що в цьому виявлялась спорідненість філософії Достоевського з ірраціоналістичним запереченням науки у слов'янофілів. Це неточно, щоб не сказати більше. Випади Достоевського проти науки — це насправді не більше, ніж протиставлення позитивістській або вульгарно-матеріалістичній філософії природознавства. Достоевський не міг прийняти тезу про те, що поведінка людини включена в механічний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків середовища, де немає місця вільному рішення. Але з погляду марксистського матеріалізму людина дійсно поводить себе в навколишньому світі не як річ серед речей. Соціальний, класовий зміст дій і вчинків людини визначається не її походженням, оточенням тощо, а об'єктивним значенням наслідків її діяльності. Саме вони визначають соціальну міру відповідальності людини за вільно вибране рішення.

Так, Достоевського можна прочитати і викласти в такий спосіб, що абстрактний зміст його світоглядних настанов був би нам багато в чому сьогодні зрозумілий і близький. Але абстрактні істини проголошуються в суперечці як відповідь на щось сказане опонентом і самі служать питанням, проблемою, об яку повинен спіткнутися опонент. У якому діалозі вони проголошувалися? Та й неправильно було б говорити тут про абстрактні істини взагалі, бо Достоевський був письменник, причому великий художник, а не резонер. Він не проголошував істин, він писав романи і повісті, в які його філософія входила органічно, втілюючись у тканину образного строю. Достоевський тлумачив свої концепції на історичному матеріалі і на матеріалі сьогодення, і тут уже плутанина виходить неймовірна. В одній течії, символізованій «великим інквізитором», об'єднуються Данте, католицькі клерикали-паписти, Луї-Наполеон, французькі утопічні соціалісти. Свою власну філософію Достоевський пов'язує з православ'ям, апелює до бога, хоча російська православна церква нічим принципово не була терпиміша чи менш агресивна, ніж католицька. Звичайно, справа тут не просто в тому, що абстрактно правильні, хоч і односторонні ідеї Достоевський хибно пов'язав із конкретною реальністю, заплутавшись через невміння здійснити соціальний, класовий аналіз історичного процесу. Справа ще в тому, що реальним опонентом Достоевського був російський дрібнобуржуазний революціонізм, з якого він виріс.

Не виправдовує Достоевського те, що він, побачивши небезпеку переродження екстремістського революціонізму на свою протилежність, символом якої для нього була католицька інквізиція, кинувся викривати його, не гребуючи союзом з реакціонерами. Із сектантською запеклістю він апелював до громадськості проти революційного тероризму так, неначе головним ворогом прогресу були ультраліві народники типу Нечаєва і Ткачова, неначе не існувало гігантської машини гноблення, ім'я якої самодержавство. Читаючи відповідь народницького літератора К. Михайловського на антисоціалістичний роман-памфлет Достоевського «Біси», не можна не відзначити достоїнства і переконливості змісту і стилю цієї статті, яка надовго задала тон ставленню лівих, революційно-демократичних сил Росії до письменника. І все ж Достоевський мав рацію. Бо есерівщина росла з того ж коріння, що й викриті Достоевським екстремістські «біси». Бо попереду була епоха боротьби нового, не відомого ще письменнику, пролетарського соціалістичного і комуністичного руху проти «ультралівих» перекирвань. Попереду був страхітливий досвід і м'ягостської «культурної революції», і кампуністського геноциду.

Достоевський виявився нікудишнім політиком, його аналіз і великих історичних перспектив, і тенденцій, і буднів російського суспільного життя далекий від наукової і політичної точності. А все ж не можна позбутися відчуття, що своїх опонентів з лівого, революційного крила він у чомусь істотному переріс.

Є такі натури, такі мислителі апокаліптичного складу, у яких не виходять позитивні програми, зате вдаються трагічні пророцтва. Мабуть, Достоевський належав до такого типу. Трагедію, внутрішню суперечливість сучасного йому визвольного руху в Росії він відчував глибоко і гостро. Та те, що намагався він протиставити ідеології і політиці народництва, не витримувє найповерховішого критичного аналізу. В тому числі і аналізу самого Достоевського.

Видатний радянський літературознавець-філософ М. М. Бахтін показав принципове значення «поліфонічного» способу художнього мислення, відкритого Достоевським. Давно відмічену особливість романів Достоевського — відсутність прямих авторських сентенцій і повчань читача вустами якого-небудь героя — М. М. Бахтін інтерпретував як елемент особливості, створеної генієм письменника художньої форми. У романах Достоевського немає явного чи прихованого авторського монологу — вони плюралістичні, діалогічні за самою своєю суттю, в них зіставлено різні світи персонажів.

І справа не тільки в тому, що окремі персонажі не зливаються в романах Достоевського в якусь єдність, як люди в Космосі Достоевського не утворю-

ють єдиного духу. На суперечливі антитези розпадається і ідейна лінія персонажів, що їх найлогічніше вважати найближчими до ідеології Достоевського. По суті, в творах Достоевського ніхто не має права повчати. І навіть бог у «Великому інквізиторі» мовчки цілує свого вбивцю після його страшного монологу.

Концепція М. М. Бахтіна сформувалася на протязі вульгарно-соціологічним спробам звести всі особливості творчості Достоевського до виявів суперечливого положення дрібної буржуазії за умов розвитку капіталізму в Росії. М. М. Бахтін показав відносну самостійність художньої форми, невмирущу значущість художніх відкриттів великого письменника. Хочеться підкреслити тут нерозривний зв'язок поліфонізму романів Достоевського з його філософськими настановами.

Вже в першому романі, «Бідних людях», Достоевський виявляє цю свою філософсько-естетичну особливість. За художньою манерою роман належить до традиційного і навіть застарілого жанру — це роман у листах. За змістом це твір один із найбільш «гоголівських», продовження «Петербурзьких повістей». Щоправда, головний герой, готовий зворушено заплакати над сентиментальною повістю, приймаючи пушкінські «Повісті Белкіна», протестує проти «Шинелі», бо Гоголь надто вже нещадно показує знівеченість, нищівність маленької людини «середнього Петербурга». Але Достоевський ще нещадніший. Дві людини «середнього Петербурга» — Макар Девушкін і Варвара — потрібні одна одній як своє продовження і доповнення, і Достоевський досить виразно показав егоїстичний характер піклування жалюгідного Макара Олексійовича про долю безпомічної дівчини. Тема деспотизму нещастя, яка тут тільки намічалася, не була, здається, поміченою сучасниками. Не зовсім справедливо була оцінена і тема роздвоєння титулярного радника Голядікіна («Двійник») — в літературі цей художній прийом був уже відомий, а поєднувати символіку філософського мислення з детальністю реаліста «натуральної школи» Достоевський ще не вмів. Повною мірою ця майстерність прийшла до нього, можливо, лише в «Братах Карамазових».

Зрілий Достоевський змальовує внутрішній світ своїх персонажів через зіставлення їх із своїми опонентами, при чому найпротилежніші світи мусять мати якусь спільність, щоб протистояти. Нерідко ця спільність — наслідок мовби породження людиною свого доповнення і своєї протилежності. Мовби продовженням Раскольникова є, з одного боку, Свидригайлов, з другого — Соня. Верховенський в «Бісах» є продовженням Ставрогіна, чорт у «Братах Карамазових» — продовженням Івана і т. д. Ця особливість романів Достоевського добре вивчена.

Може, особливо показова з цього погляду історія підготовки роману «Біси». Напочатку в романі, задуманому як викриття нечасовського тероризму, в центрі були гротескні образи нігілістів. Але дуже швидко Достоевський відчув безперспективність такого підходу, і дедалі більше в центр задуму у нього пересувається Ставрогін — «Князь» попередніх наміток. Ідеологія Ставрогіна за своєю суттю дуже близька до того, що проповідував сам Достоевський. Але в намітках письменника відчувається невдоволеність статичністю попереднього образу, Достоевський прагне надати йому рис чораз більшого трагізму, ускладнює особисті стосунки Ставрогіна і Шатова, поки в остаточному варіанті джерела трагізму ситуації не стають яснішими. Прагнучи негайно здійснити цілком «православні» і мало не толстовські наміри, Ставрогін, людина дії, іде тим же шляхом, що й убивця-терорист із «соціалістів», але, опинившись у безвиході, кінчає життя самогубством.

Достоевський сам почував, що практичне втілення його туманних і всезагальних ідей перетворило б їх на власну протилежність. Він звинувачує Ставрогіна в надмірній гордині, в недостатній вірі, що стало наслідком «відриву від народу». Але «православ'я» самого Достоевського далеке від тієї ідеології тупої покори, якою воно було реально, в масовому тиражуванні для трудящих як «опіум народу». Горде псевдоправослав'я Достоевського немовби відводить руку уявного бога, щоб людина все зробила сама — вірила без чуда, добилася щастя без допомоги «зверху», через власні страждання. І тим недоречніше, ганебніше його релігійне юродство, всі ці шукання «справжніх людей» у монастирях і пустинях.

У романах Достоевського завжди багато голосів і складне голосоведення. Але автор не стоїть за кулісами і не підказує кожному персонажеві вихід із знаву й знову зав'язуваних ситуацій. Читаючи Достоевського, згадуєш ленінську характеристику елементів діалектики: «не тільки єдність протилежностей, але переході кожного визначення, якості, риси, сторони, властиві в кожному іншу (в свою протилежність)»⁵. Поліфонія романів Достоевського — наслідок тонкого відчуття діалектики суспільного і особистого розвитку, діалектики відчуження за умов антагоністичного суспільства.

Мабуть, у цьому секрет того, що Достоевський, який прямо і публіцистично пропагував свою світоглядну концепцію, не вагався встрявати в найгострішу журналістську полеміку, в романах своїх геть-чисто уникав резонансу і проповідництва, не говорив через обраних позитивних героїв або говорив через усіх своїх героїв. Тут і високий художницький такт, і — мабуть, перед-

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 214.

усім — усвідомлення суперечливої складності буття, яке ні за ким із його персонажів не залишало останнього слова. Тому твори великого митця не так претендують на остаточну відповідь вічним проблемам буття, як загострюють, розкривають, доносять до розуму і серця кожного самі ці проблеми в їх конкретно-історичній постановці.

Персонажі Достоевського уособлюють не тільки ідеї — кожен із них є окремих світ і світорозуміння. Сучасний екзистенціалізм, що вважає Достоевського своїм попередником і предтечею, факт окремоті, «відрубності» і суперечливості людських мікрокосмів тлумачить як свідчення одвічної закритості, ворожості, недосяжності людини для людини. Позиція Достоевського прямо протилежна: життя є розв'язання цієї суперечності, подолання рубежів через взаєморозуміння — без цілковитого розмивання граней і відмінностей між людськими особистостями. Що розуміння взагалі є проблема і що повністю і цілком її розв'язати не можна, як не можна злити всіх людей в один «дух людства», це Достоевський ясно показував один із перших у сучасній літературі. Здавалось би, виходячи із своєї «православної» концепції, він повинен був би міркувати інакше. Адже порозуміння між людьми ґрунтується не на довільній угоді, а на правильному розумінні смислу буття, смислу навколишньої реальності, бо «земля» — це і є середовище, наділене вселюдським смислом. Він писав, що хоче довести не існування бога, а врятувати від нігілістського заперечення «світ божий і смисл його». Це писавось К. П. Победоносцеву, вихователю останнього російського царя, ультрареакціонеру, для якого було безсумнівним, що «божий смисл» світу відкритий государю імператору і православної церкві ясно і остаточні! Не випадково ідеологи православ'я між собою іронізували з приводу «нетвердості» поглядів письменника («млеко» іронічно називав «православ'я» Достоевського К. Н. Леонтьєв). Але концепція свободи вимагала від Достоевського визнання того, що істина в останній інстанції не може бути зупинкою невпинного розвитку людства. Адже смисл не вкладається в світ ніким, крім самої людини. «Всі речі і все в світі незакінчене, а проте значення всіх речей світу в людині ж і міститься», — пише він у замітках до «Братів Карамазових»⁶.

Світогляд Достоевського поєднує в собі риси трагічності і світлого оптимізму завдяки тому, що в основі його щирий демократизм і гуманізм. І, зрештою, внутрішня суперечливість Достоевського — факт усієї його життєдіяльності, оскільки він нерідко робив прямо протилежне тому, що хотів робити, що обґрунтовував. Достоевський лише бачив небезпеку кожної історичної дії. І тому за його рецептами робити історію було неможливо. Зате можна було бачити небезпеки, які на шляху практичного перетворення «середовища» виникатимуть.

Ми, спадкоємці поколінь, що знищили ненависний великому російському письменнику суспільний лад, можемо, ясно бачачи його слабкості, черпати зі скарбниці його духовного світу величезні духовні багатства.

⁶ Ф. М. Достоевський, т. 15, стор. 208.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

С. Шишко. Київська далечинь.